

В. Коновалова, академік АПрН України

Тероризм: проблеми методики розслідування злочинів

Тероризм як антисуспільне явище, що ставить за мету знищення політичних або іншого роду супротивників, переріс свою стару етимологію, здобув нові войовничі аспекти глобального характеру. Закон України від 20 березня 2003 р. «Про боротьбу з тероризмом» є важливим політичним кроком України разом з іншими державами, що обумовлює не тільки правові дефініції, а й методи профілактики та розслідування терористичної діяльності.

Злочинні дії, що мають величезну сферу застосування і залякування до їх вчинення в майбутньому, захоплюють не тільки окремі регіони, а й континенти, являючи собою серйозну загрозу соціальному світу¹. Заява значних терористичних груп про застосування нових форм насильства, що мають характер ядерних і біологічних катастроф, сприяють нагнітання страху, спричиняють за собою прояви масової істерії, які перешкоджають усім напрямкам соціального прогресу. Створення в суспільстві атмосфери страху і безвихідності є психологічною зброєю, що становить одну із функцій тероризму, негативний вплив якої не можна недооцінювати.

Тероризм, політичне кредо якого на даний час здійснюється під прапором ісламізму, все більше захоплює окремі політичні напрямки, у діяльності яких увага акцентується на глобальній функції тероризму як боротьби проти посягання на релігійні цінності ісламу.

Перенесення акцентів із злочинної діяльності на демонстрацію політичних загроз існуванню ісламу як релігії, що сповідається багатьма країнами, є активним войовничим лицемірством, яке не має нічого спільного з основоположеннями релігії ісламу. В цьому полягає особлива небезпечність поширення подібних тверджень, що стимулюють ненависть і протистояння народів.

Політичні амбіції, що приховують дійсне обличчя тероризму, стають особливо небезпечними, оскільки виконавці, які здійснюють його цілі, присвячують свої життя вигаданому захисту віри, перебуваючи в полоні фанатизму. Жертовність в ім'я

¹ Див.: Емельянов В. П. Терроризм как явление и как состав преступления. – Х., 1999.

захисту віри розглядається ними як щось величне, що заслуговує на похвалу Аллаха.

Такі релігійно-фанатичні уявлення справляють величезний вплив на віруючих, об'єднуючи їх ряди і стимулюючи злочинні прояви. Вже тому боротьба з тероризмом потребує об'єднання політичних, релігійних, правових зусиль для досягнення значних результатів. Причому ізольоване застосування цих зусиль, як це видно з аналізу сучасних злочинних дій терористичних організацій, є малоефективним. Саме координація діяльності релігійних, політичних організацій і правоохоронних органів, що має на меті припинення і викриття злочинних проявів, а також їх профілактику, може сприяти зниженню рівня їх активності. У цьому плані важливим є створення інтернаціональних організацій, які мають дійові програми боротьби з тероризмом, що забезпечуються реальними силами і засобами¹. Об'єднання і концентрація сил по боротьбі з тероризмом можуть бути ефективними через свою багатосторонність, яка завжди справляє позитивний вплив, на відміну від односторонніх, наприклад, військових акцій, які внаслідок своєї руйнівної функції не можуть виконати завдання боротьби з тероризмом, викликаючи тільки почуття пригніченості і страху. Цю обставину дуже правильно підкреслює Д. Ольшанський, розглядаючи емоційні категорії страху і жаху, що призводять при проявах тероризму до масової паніки. Так, зокрема, він зазначає «... загальним поведінковим наслідком емоційних переживань страху і жаху є масова паніка. Саме така паніка є основним вираженням терору як масового явища в його найбільш частому прояві — як масова панічна реакція на страх, що відчувається людьми, і його екстремальну форму — жах. Паніка — один з найбільш помітних видів поведінки маси (юрби) і водночас це особливий емоційний стан, який виникає як наслідок або дефіциту інформації про якусь ситуацію, що лякає або незрозуміла, або її надмірного надлишку, і виявляється в стихійних імпульсивних діях. Паніка — складний, проміжний психоповедінковий феномен. Відповідно, на основі паніки як емоційно-поведінкового стану, виникають масові панічні юрби із специфічною поведінкою. В загальноприйнятому сенсі під «панікою» саме і розуміють масову панічну поведінку, обумовлену страхом (жахом)»².

¹ Див.: Салимов К. Н. Современные проблемы терроризма. — М., 1999. — С. 178.

² Ольшанский Д. В. Психология террора. — М., 2002. — С. 93.

У сучасній психологічній інтерпретації термін «паніка» ідентичний масовому психозу, який охоплює цілі групи людей, одержимих дійсними діями, що навіюють страх або уявлення про їх наближення та ймовірне настання¹.

Найважливішими цілями боротьби з терористичними злочинами є розробка і впровадження активних методів виявлення і розслідування цих злочинів. Йдеться про методики розслідування, що можуть бути взяті на озброєння правоохоронними органами зацікавлених країн. Боротьба з терористичними проявами, особливо масового характеру, потребує глибокого вивчення їх форм, структури організацій або груп, видів злочинної діяльності. З цією метою необхідним є створення окремих підрозділів, завданням яких повинна бути розробка методів виявлення і припинення дій злочинних формувань. До програми діяльності і навчання таких підрозділів мають бути включені, поряд із розвідувальними, основні положення методики розслідування таких злочинів.

У методиці розслідування терористичних злочинів, як і в методиках розслідування інших злочинів, головним є криміналістична характеристика, яка зосереджує найбільш важливі положення, свого роду систему ознак, що дозволяють дати цим злочинам кримінально-правову оцінку, визначити кримінологічні аспекти і виділити елементи, що становлять основу для розробки методики розслідування.

Щодо цього важливим завданням є не тільки виявлення таких елементів характеристики, які можуть бути традиційними, а й визначення їх специфіки, що істотно відрізняє останні від характеристик насильницьких злочинів.

Системою елементів та їх взаємозв'язків у криміналістичній характеристиці злочинів є: засоби вчинення і приховування злочинів; місце, час, обстановка події, що становлять так звану «слідову картину»; особа злочинця (індивід, група, організація); особа потерпілого (масове ураження, окремі потерпілі).

Дані про елементи системи можуть бути різними, залежно від масштабу події, числа її учасників, наслідків злочину. Вод-

¹ Слово «паніка» майже ідентичне в багатьох мовах світу, воно походить від імені грецького бога Пана, покровителя пастухів, пасовищ і отар. Його гніву стародавні греки приписували «паніку» – безумність череди, що кидається в прірву, вогонь або воду, без усякої видимої зовні тому причини. (див.: *Ольшанский Д. В.* Вказ. праця. – С. 93).

ночас кожний із них є джерелом інформації, важливої для розслідування злочину, особливо в терористичних злочинах, що мають глобальний характер¹.

Одним з основних елементів, що входять до структури криміналістичної характеристики, є спосіб (способи) вчинення злочинів. Стосовно злочинів терористичного характеру цей елемент має свою специфіку. Остання полягає в тому, що в значній кількості випадків про намір вчинити злочин повідомляється різноманітними шляхами, в тому числі і через засоби масової інформації, більш-менш широке коло потенційних жертв. Причому погрози мають систематичний характер, із тенденцією до посилення.

Другою специфічною рисою способів і вчинення терористичних злочинів є нагнітання страху, що справляє сильний психологічний вплив, як правило, паралізує функцію нормальної діяльності цілих груп населення і, що особливо важливо, має тенденцію до поширення, призводить до тяжких наслідків.

Третьою рисою цих способів є глобальний у багатьох випадках характер погроз у плані їх поширення, що призводить до того, що цілі континенти перебувають в очікуванні можливого нападу, не розуміючи, коли і за що вони підлягатимуть нападу, що спричинить масове знищення людей. Останнє ініціює діяльність націоналістичних груп, які для розв'язання політичних конфліктів використовують прояви (злочини), що мають терористичний характер.

Четвертою рисою способів учинення терористичних злочинів є несподіваність (раптовість) здійснення наміру. Остання спричиняє двоякого роду наслідки. З одного боку, стан страху, напруженого чекання, що породжує бачення загрози скрізь. Останнє стосується мас населення. З іншого боку, розгубленість і відсутність цілеспрямованих дій по захисту від можливого нападу в правоохоронних органах, де невизначеність ситуації не дозволяє координувати зусилля і зосереджувати їх на вирішенні певного завдання. Це тягне за собою роз'єднаність дій, постановку різноманітних завдань профілактичного характеру і відсутність їх виконання через невизначеність останніх.

Подібного роду стан правоохоронних органів ми спостерігали після удару по американських хмарочосах, однотипні си-

¹ Див.: Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений. – Х., 1985. – С. 22.

туації властиві відповідним органам інших країн, де відбулися терористичні акції.

П'ятою рисою терористичних актів є загроза вчинення таких дій, що мають характер ядерних, біологічних, екологічних та інших катастроф, які загрожують існуванню людства. У цьому відношенні є найбільш небезпечним «брязкання» атомною зброєю, можливостями її застосування для знищення окремих регіонів і країн, погрожування і наміри використання біологічної зброї — поширення хвороб, що спричиняють масові епідемії за відсутності достатніх засобів боротьби з ними (такі проби щодо поширення «сибірської виразки», вже мали місце), загроза настання екологічних катастроф як наслідок забруднення водних і повітряних ресурсів.

Способами вчинення терористичних злочинів є вибухи із застосуванням потужних вибухових пристроїв, поширення в різноманітні способи захворювань, що спричиняють епідемії, в тому числі шляхом використання поштової кореспонденції, вибухи окремих транспортних засобів із використанням фанатично настроєних осіб, окремі терористичні акти стосовно осіб, що виступають проти тероризму та його натхненників.

До елементів криміналістичної характеристики належать способи приховування злочинів. У теорії криміналістики приховування злочинів розглядається як «діяльність (елемент злочинної діяльності), спрямована на перешкоджання розслідуванню шляхом утаювання, знищення, маскуванню або фальсифікації слідів злочину і злочинця та їх носіїв»¹. Способи приховування злочинів характеризуються різноманіттям. Проте всі вони мають відому специфіку, обумовлену видом злочинної діяльності. Незважаючи на це, їх можна класифікувати, виокремлюючи деякі їх загальні риси. Так, підставою для класифікації способів приховування злочинів може бути їх змістовна сторона. З огляду на це, класифікація способів приховування може бути подана таким чином:

- 1) утаювання інформації та/або її носіїв;
- 2) знищення інформації та/або її носіїв;
- 3) маскуванню інформації та/або її носіїв;
- 4) фальсифікація інформації та/або її носіїв;

¹ Белкин Р. С. Курс криминалистики: В 3 т. — Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. — М., 1997. — С. 359.

5) змішані засоби, що поєднують у собі різні способи або їх елементи¹.

Стосовно досліджуваної категорії злочинів способами приховування є:

а) утаювання інформації та її носіїв (знищення трупів, речових доказів, транспорту, інших слідів, що можуть дати відомості про злочин);

б) маскування інформації та її носіїв (маскування місць перебування терористичних організацій, їх центрів, осіб, які очолюють останні; проникнення в місця злочинного посягання під виглядом пасажирів авто- і авіатранспорту, під виглядом глядачів масових видовищ, в інші місця скупчення людей — у парки, на пляжі та ін.);

в) знищення інформації та її носіїв (знищення осіб, які вчинили злочин, шляхом застосування вибухових речовин, знищення транспорту — вибухи машин, літаків, знищення об'єктів посягання — людей, будівель, кафе, магазинів та ін.);

г) фальсифікація інформації та її носіїв (місце перебування терористичних центрів, як і осіб, що їх очолюють, на даний час не виявлено, незважаючи на їх виступи по телебаченню і повідомлення неправдивої інформації про місце перебування, що спричиняє масові бомбардування та інші акції, позитивний характер яких низький).

Способи приховування, як це видно з терористичних актів, що мали місце, мають витончений, добре продуманий характер, що не дозволяє дотепер здійснювати профілактичні заходи.

Місце, час і обстановка як елементи криміналістичної характеристики мають індивідуальні особливості, що відповідають цілям і завданням вчинюваних злочинів.

Значні акції тероризму місцями для здійснення своїх злочинних намірів обирають найбільші скупчення народу — великі офіси (Америка), видовищні заходи (Москва), пляжі (Нова Зеландія), магазини і ресторани (Ізраїль). Злочини, що мають менш масштабний характер, вчинюються шляхом підриву житлових будинків, окремих приміщень, транспортних засобів.

У характеристиці місця вчинення злочинів цього роду звертає на себе увагу їх масштабність, що є відмітною рисою теро-

¹ Див.: *Белкин Р. С.* Вказ. праця. — С. 364.

ристичних проявів, які мають на меті не тільки знищення людей, а й величезне поширення погрози застосування подібного в інших місцях, що обираються терористами. Час як елемент криміналістичної характеристики злочинів обирається як найменше очікуваний, тобто, як правило, час початку робочого дня або час відпочинку — видовищні заходи, пляжі. Обрання певного часу, як і місця, також має певний психологічний ефект раптовості, що справляє негативний вплив на людей, підкреслюючи (посилюючи) значущість погрози, невідворотність настання злочинних результатів, безглуздість можливих профілактичних заходів. Психологічний ефект погрози тримає населення в стані напруженого очікування, що знижує необхідну соціальну активність, породжує апатію, стан приреченості. Саме в цьому — одна з головних негативних тенденцій тероризму, що характеризує його войовничу силу.

До числа елементів криміналістичної характеристики терористичних злочинів належить обстановка вчинення злочинів.

Обстановка об'єднує в собі речові, просторові, часові та поведінково-психологічні чинники, які створюють відповідні умови у певному середовищі життя або діяльності¹. У цьому плані обстановка, використовувана для різноманітного роду злочинних проявів, обумовлена з одного боку комплексом даних, сприятливих здійсненню злочинної діяльності, а з іншого — індивідуалізацією видів і форм злочинів. Злочини в сфері економіки використовують одні умови, злочини в сфері фінансової та приватизаційної діяльності — інші.

Стосовно терористичних злочинів існують інші умови, що характеризують обстановку, яка полегшує таку злочинну діяльність. До таких умов можна віднести: а) відсутність належного контролю за пересуванням біженців із різноманітних регіонів, у числі яких можуть знаходитися особи, що здійснюють терористичну діяльність; б) відсутність необхідних підрозділів з охорони об'єктів, що становлять найбільший інтерес для терористів; в) відсутність масових профілактичних заходів, спрямованих на попередження проникнення на ті або інші об'єкти осіб, що вчиняють терористичні акти; г) відсутність спеціально створених органів по боротьбі з тероризмом, що мають

¹ Див.: Яблоков Н. П. Расследование организованной преступной деятельности. — М., 2002. — С. 61–62.

різноманітні функції, в тому числі і розвідувальні, та забезпечують охорону суспільства від терористичних посягань.

У системі елементів криміналістичної характеристики значне місце належить такому елементу, як особа злочинця.

Стосовно діяльності терористичних організацій поняття «особа злочинця» може виступати в декількох значеннях: група, організація, виконавець. Особа злочинця (відповідно злочинної організації або групи) і особа виконавця мають різні характеристики. Злочинна організація або група має досить складну структуру, яка передбачає ієрархію в системі як організації, так і підпорядкованості. Терористичні акти плануються, ролі окремих осіб розподіляються, виконавці, що обираються (призначаються), нерідко мають дублерів.

У криміналістичній літературі виділяють декілька рівнів терористичних організацій.

Перший рівень — стійкі терористичні групи, які мають ієрархічну структуру, розташовуються в місцях міжнародних конфліктів, одержують політичну підтримку, володіють матеріально-фінансовою базою.

Другий рівень — злочинні терористичні формування, які вчиняють кримінальний тероризм, мають свою організовану структуру, стійкі організовані групи, корумповані зв'язки з посадовими особами, займаються наркобізнесом, торгівлею зброєю.

Третій рівень — міжнародний тероризм кримінальної і політичної спрямованості. Міжнародний тероризм може об'єднувати низку терористичних груп у різних регіонах світу¹.

Суворотаємність діяльності злочинної організації ускладнює виявлення співучасників і тим більше керівників, оскільки її структура припускає відокремленість як в організації, так і у виконуваних функціях. Не можна не відзначити і ту обставину, що діяльність терористичної організації підпорядкована певній ідеї (руйнація політичної системи, створення нового державного або регіонального устрою, пошук нових форм політичного і економічного панування з переважним складом певної національності і релігії та ін.), і тому її поширення спрямоване на розширення організації і створення її підрозділів.

Особа виконавця обирається відповідно до її соціальної і політичної спрямованості, релігійного фанатизму.

¹ Докладніше про це див.: Салимов К. Н. Вказ. праця. — С. 162–163.

Особа терориста (у широкому розумінні цього слова) у плані його психологічної структури досліджується окремими авторами з позицій традиційних схем темпераменту, наведених свого часу Гіппократом і уточнених І. Павловим, а в подальшому Г. Айзенком. У зв'язку з цим ми знаходимо твердження про те, що «традиційно відомі всім типи «холерика», «сангвініка», «флегматика» і «меланхоліка» набувають специфічного звучання на прикладі літературних описів відомих терористів. Змістовно вони розшифровуються в основних характеристиках властивостей нервової системи, а також в інтенсивності проявів за параметрами «екстраверсія — інтроверсія» і «невротизм — емоційна усталеність». Найбільш типовий психологічний варіант терориста — це сильно невротизований і екстравертований холерик¹.

З такими твердженнями навряд чи можна погодитися. Тут у першу чергу слід зазначити, що темперамент не є домінуючим у поведінці людини, бо в процесі соціалізації він набуває інших рис особистості, найбільш прийнятних для життя в суспільстві, забарвлених характером. Більше того, терорист — це фігура багатогранна, його діяльність залежить від тієї організаційної ніші, яку він займає в загальній структурі терористичної організації. Це може бути організатор, бойовик тощо. У таких випадках темперамент може бути різним, важливо, що яким би він не був, його функції підпорядковані одній ідеї, яку він обрав як свою життєву позицію. Тому «невротизований і екстравертований холерик» — це натура, яка за своєю психологічною характеристикою може бути властива тільки бойовику і не повинна поширюватися на всі види терористів.

До елементів криміналістичної характеристики також належить особа (особи) потерпілих. Останні вибірні в окремих терористичних актах, ступінь посягання на яких визначається їх політичним, фінансовим або іншого роду престижем. У випадках, де кількість потерпілих набуває масового характеру як наслідок масштабних терористичних акцій, індивідуалізація осіб потерпілих не є джерелом інформації, яка дозволяє віднести її до елементів криміналістичної характеристики. Потерпілі в подібних випадках є випадковими жертвами, які не мають кримінальної залежності з діяльністю (діями) терористів.

¹ Див.: *Ольшанский Д. В.* Вказ. праця. — М., 2002. — С. 213.

Розглядаючи проблеми криміналістичної характеристики терористичних злочинів, важливо відзначити наявність їх зв'язків, зокрема способу вчинення злочину та особи організатора або організаційної злочинної структури, яка розробляє методи вчинення злочинів; між слідами, характерними для вчиненого злочину, і способами його вчинення; між особами бійовиків і слідами, виявленими в процесі огляду місця події; між способами приховування злочину та особами як організаторів, так і виконавців. При простеженні таких зв'язків можливо від аналізу окремих елементів криміналістичної характеристики вийти на інший елемент, такий, що недостатньо позначений при вчиненні злочину, але який може бути позначений у процесі встановлення його взаємозв'язку, незалежно від того, чи має він характер жорсткої залежності або тільки вірогідний.

Криміналістична характеристика є свого роду необхідною підставою для побудови методики розслідування, оскільки її теоретичні основи й інтерпретація в практичну діяльність обумовлені плануванням і організацією розслідування, що впливають з основних параметрів криміналістичної характеристики.

Початок розслідування терористичних злочинів пов'язаний з провадженням початкових слідчих дій, що виступають як ізольовано, так і у визначеній найбільш оптимальній системі або у вигляді тактичних операцій, які об'єднують організаційні, слідчі та оперативно-розшукові дії. Їх проведення залежить від тієї кримінальної ситуації (ситуація вчинення злочину), що була виявлена і стала підставою для порушення кримінальної справи.

Слід зазначити, що розслідування терористичних злочинів на даний час відбувається на традиційному рівні провадження слідчих дій, які обираються відповідно до ситуації, що склалася. Водночас накопичення досвіду розслідування дозволяє намітити системи або комплекси найбільш оптимальних слідчих дій, де їх послідовність і сполучення можуть дати найбільш значущі результати. Такі системи можуть мати характер алгоритмів, що обираються залежно від ситуації, а також від наявності тієї чи іншої доказової інформації. Їх застосування може забезпечити більш швидке одержання значної інформації як про подію, так і про осіб, що її вчинили. До числа таких дій, що є за своїм характером невідкладними, належить огляд місця події. Його метою є одержання інформації про застосовувані вибухові при-

строї, вибухові речовини, знаряддя, а іноді щодо загиблих і осіб, що вчинили злочинну акцію. У більш детальному плані ця мета розкладається на встановлення даних про особу злочинця (злочинців); встановлення можливих свідків злочину; висування версій про характер події та осіб, що її вчинили.

Речові докази злочину можуть являти собою частини (частки), уламки вибухових пристроїв, а також наслідки застосування вибухових речовин у вигляді слідів їх дії — обгорання, оплавлення металевих предметів, задимлювання, опіки на тілах потерпілих, обгорання одягу та ін. Важливим у числі слідів і речових доказів є частини (частки) вибухових пристроїв, що дозволяють у результаті їх огляду і подальшого експертного дослідження дійти висновків про вид і характер вибухового пристрою, можливості його руйнівного впливу, джерела придбання, особливості виготовлення тощо. Іншими словами, одержати інформацію про шляхи придбання даного пристрою, а відтак, і про осіб, що можуть поставити таку зброю, тобто одержати дані про джерела його придбання. Більш того, при вивченні частин (часток), залишків вибухового пристрою можна встановити, чи є він заводського або кустарного походження, де і ким міг бути виготовлений, які фахівці могли брати участь у його виготовленні. Такі дані можуть бути використані не тільки для виявлення джерел постачання вибухових пристроїв, а й для профілактики можливостей їх використання в майбутньому.

До початкових слідчих дій відносять допити свідків. Показання останніх можуть мати важливу інформацію, яка стосується даних як про дії і зовнішність терористів, так і про час і обсяги руйнації тих чи інших об'єктів. При проведенні допиту найбільш важливим є постановка уточнюючих і деталізуючих запитань щодо події й осіб, які могли в ній брати участь, бо це дозволить використовувати одержану інформацію для переслідування і затримання причетних до злочину осіб і пред'явлення останніх для впізнання. Паралельно з оглядом місця події може здійснюватися тактична операція «Встановлення і затримання злочинців», яка припускає комплекс слідчих і оперативно-розшукових дій. До цього комплексу входять такі дії: допит свідків, переслідування злочинців «по гарячих слідах», затримання, обшук, пред'явлення для впізнання. Проведення такої тактичної операції передбачає швидке й ефективне вирішення

завдання щодо встановлення злочинців, яке при проведенні зазначеної операції є більш результативним, ніж при провадженні окремих слідчих і оперативно-розшукових дій послідовно. Проведення названої тактичної операції є найбільш доцільним ще й тому, що за її результатами можна вийти на організаторів акції, встановити місця їх можливого перебування й одержати надалі інформацію про всю структуру терористичної організації, її плани та діяльність.

Надійшла до редколегії 23.12.02

В. Шенітько, член-кореспондент
АПрН України

Розвиток наукових уявлень про криміналістичну тактику

Використання криміналістичної тактики нерозривно пов'язане з історією наукових уявлень про криміналістику як науку. В період зародження криміналістики як самостійної галузі знання тактика розглядалася частиною поліцейської (кримінальної) техніки. Так, Е. Локар писав, що ми будемо називати поліцейською технікою сукупність методів, які запозичені з біології, фізики, хімії та в дуже незначній кількості з математики (теореми криптографії) і надають можливість встановити речові докази, які викривають злочин. Впадає в очі те, що таке визначення охоплює і судову медицину, і судову хімію, і психологію показань свідків¹. У працях учених Австро-Угорщини і Німеччини Г. Гросса, А. Вейнгарта, Г. Шнейкєрта, В. Штібера та інших відобразилися перші уявлення про криміналістичну тактику. Зокрема, А. Вейнгарт зазначав, що у боротьбі зі злочинністю, як і на війні, насамперед необхідні енергійна діяльність, прояв особистої ініціативи та швидкість. Розпочинаючи розслідування з можливою поспішністю, не слід діяти необмірковано та

¹ Див.: Локар Э. Руководство по криминалистике / Пер. проф. С. В. Познышева и Н. В. Терзиева. – М., 1941. – С. 9.